

ΝΙΚΟΛΑΟΥ Μ. ΠΑΝΑΓΙΩΤΑΚΗ
Τακτικού Καθηγητοῦ
τῆς Μεσαιωνικῆς Ἑλληνικῆς Φιλολογίας

ΦΥΛΛΟ ΜΕΓΑΛΟΓΡΑΜΜΑΤΟΥ ΕΥΑΓΓΕΛΙΑΡΙΟΥ
ΤΟΥ 10ου ΑΙ.

Στις αρχές του 1973 το Σπουδαστήριο Μεσαιωνικής Ἑλληνικῆς Φιλολογίας καὶ Βυζαντινῆς Ἱστορίας τοῦ Πανεπιστημίου Ἰωαννίνων απέκτησε ἀπὸ δωρεᾶ ἓνα ἐντυπο λειτουργικὸ βιβλίον τοῦ 1730. Δίδω ἐδῶ τὰ βιβλιογραφικὰ στοιχεῖα τοῦ ἐντύπου αὐτοῦ:

ΑἸ ΘΕΙ ΑΙ / ΔΕΙΤΟΥΡΓΙΑΙ / ΤΩΝ ΕΝ ΑΓΙΟΙΣ / Πατέρων ἡμῶν. / Γωάννου τοῦ Χρυσόστομου, Βασιλείου τοῦ Μεγάλου, / Καὶ ἡτῶν Προηγιασμένων. / ΕΝΕΤΥΨΗΙ. / Παρὰ Νικολάου Γλυκεῖ τῷ ἐξ Ἰωαννίνων. α ψ λ'. 8ον, σσ. 3-64.

Κατὰ σύμπτωση, τὸ ἐντυπο αὐτό, ἀπ' ὅσο μῶρεσα νὰ ἐξακριβώσω, εἶναι ἀβιβλιογράφητο. Δὲν περιλαμβάνεται οὔτε στὴν Ἑλληνικὴ Βιβλιογραφία τοῦ Legrand καὶ τὰ κατὰ καιροὺς συμπληρώματά της, οὔτε στὸν εἰδικὸ κατὰλογο τῶν ἐκδόσεων τῶν Γλυκῆδων, ποὺ δημοσίευσε ὁ Κ. Μέρτζιος¹. Σχετικὰ μὲ τὴν προέλευσίν του ὁ δωρητής, κ. Στυλιανὸς Ὁθωναῖος, φοιτητὴς τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς, μοῦ ἔδωσε τὴν πληροφορία ὅτι τὸ βιβλίον ἀνήκε στὴ θεία του, κ. Μαργαρίτη Ὁθωναίου ἀπὸ τῆ Χώρα τῆς Φολεγάνδρου, στὴν κατοχὴ τῆς ὁποίας πιθανώτατα εἶχε περάσει ἀπὸ τὸν παπποῦ της Ἰωάννη Δεκαβάλλα, ἱερέα στὴ Φολεγάνδρον καὶ γόνον οἰκογενείας ἱερέων.

Τὸ βιβλίον ἔχει σταχωθῆ μὲ ξύλινες πινακίδες. Ἡ πινακίδα τοῦ ἐξωφύλλου εἶναι ἐπενδυμένη μὲ λευκὸ δέρμα διακοσμημένο μὲ ἐντυπα ἀνθήμια. Πάνω στὸ δέρμα ἦταν ραμμένη ἡ ἐπένδυση τῆς πινακίδας τοῦ ὀπισθοφύλλου: ἓνα φύλλον περγαμηνῆς, πάνω στὸ ὅποιο διακρίνονταν ἀμυδρὰ ἴχνη μεγαλογράμματης γραφῆς. Μετὰ τὴν ἀποκόλληση τοῦ φύλλου καὶ τὸν καθαρισμό του διαπιστώθηκε ὅτι πρόκειται γιὰ φύλλον ἐνὸς κομψότατου γραμμένου σὲ δύο στήλες μεγαλογράμματου εὐαγγελιαρίου μὲ «ἀναγνώσεις» ἀπὸ τὸ κατὰ Λουκᾶν εὐαγγέλιον.

Ἡ κατάστασις τῆς περγαμηνῆς εἶναι γενικὰ καλή. Σὲ λίγα μόνον σημεῖα το φύλλον ἔχει λεπτυνθῆ ἀπὸ τὴν χρῆσιν καὶ ἐμφανίζει οπές. Τισ περισσότερες φθορὰς παρουσιάζει, ὅπως εἶναι φυσικόν, ἡ ἐξωτερικὴ πλευρά, ποὺ συμβαίνει νὰ εἶναι τὸ verso. Ἀντίθετα, τὸ recto τοῦ φύλλου, ποὺ δὲν ἦταν ἐκτεθειμένο, ἔχει ὑποστῆ ἐλάχιστες φθορὰς. Οἱ φθορὰς τοῦ verso δὲν περιορίζονται μόνον στὸ φυσιολογικὸ ξεθώριασμα τῆς γραφῆς. Ὑπάρχουν καὶ οἱ φθορὰς ἀπὸ τὴν τριβὴ, ποὺ ἔχουν δημιουργήσει ξεφτίσματα καὶ οπές. Φθορὰς τοῦ εἴδους αὐτοῦ διακρίνονται ἰδιαίτερα πολὺ σὲ μιὰ κάθετη λωρίδα τοῦ φύλλου, ἀριστερὰ ἀπὸ τὸ κέντρο, στὸ τέλος τῆς ἀριστερῆς στήλης καὶ φαίνεται νὰ προέρχωνται ἀπὸ δίπλωμα. Πιθανώτατα τὸ φύλλον εἶχε χρησιμοποιηθῆ καὶ προηγουμένως γιὰ

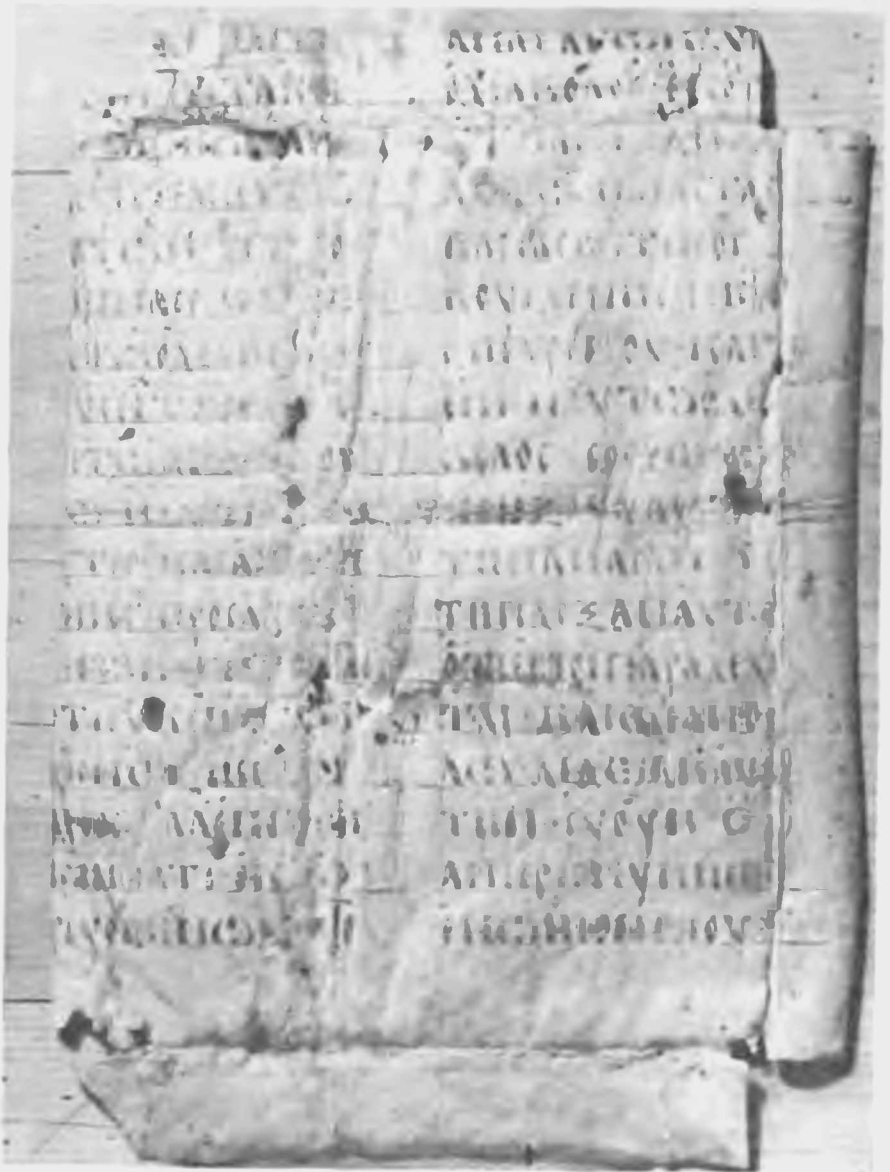
1. Πρόκειται ἴσως γιὰ ἀνατύπωσις τῆς ἐκδόσεως τοῦ 1714 (βλ. Κ. Μέρτζιου, Ἡ οἰκογένεια τῶν Γλυκῶν ἢ Γλυκῆδων, «Ἡπειρωτικὰ Χρονικά», τ. 1 (1935), σ. 62).

To recto tou pergaminou phyllou

επένδυση σταχώσεως. Ἡ θέση τοῦ διπλώματος δείχνει ὅτι τὸ περγαμηνὸ φύλλο εἶχε μεγαλύτερες διαστάσεις πρὶν ἀπὸ τὴ χρησιμοποίησή του γιὰ τὴν ἐπένδυση τῆς σταχώσεως τῆς ἐκδόσεως τοῦ 1730. Κατὰ τὴ δευτέρα αὐτὴ χρησιμοποίησή του ψαλιδίστηκε, γιὰ νὰ γίνῃ σύμμετρο μὲ τὶς διαστάσεις τῆς ξύλινης πινακίδας. Ψαλιδίστηκαν κυρίως ἡ ἄνω ὠα, ἀρκετὰ βαθιά, ὥστε νὰ ἀποκοπῇ ὁ πρῶτος στίχος καθὼς καὶ οἱ κορυφές τῶν γραμμάτων τοῦ δευτέρου στίχου κάθε στήλης, καὶ ἡ δεξιὰ ὠα, μὲ ἀποτέλεσμα νὰ ἀποκοποῦν τὰ τελευταῖα 1-2 γράμματα τῆς δεξιᾶς στήλης τοῦ recto καὶ ἰσάριθμα γράμματα ἀπὸ τὶς ἀρχές τῶν στίχων τῆς ἀριστερῆς στήλης τοῦ verso. Ἰχνη ψαλιδίσματος διακρίνονται ἐπίσης στὶς ἀνισόγραμμες παρυφές τῆς κάτω καὶ τῆς ἀριστερῆς ὠας. Ἀκόμη ψαλιδίστηκαν οἱ τέσσερις γωνίες τοῦ φύλλου, γιὰ νὰ διευκολυνθῇ τὸ δίπλωμά του γύρω ἀπὸ τὴν ξύλινη πινακίδα. Ἀπὸ τὰ ψαλιδίσματα τῶν γωνιῶν ἀποκόπηκαν 4-5 γράμματα ἀπὸ τὸ τέλος τοῦ δευτέρου καὶ τοῦ τρίτου στίχου τῆς δεξιάς στήλης τοῦ recto (τὸ κείμενο τῆς ἀριστερῆς ἔμεινε ἄθικτο), καὶ ἰσάριθμα γράμματα ἀπὸ τὴν ἀρχὴ τῶν ἰδίων στίχων τῆς ἀριστερῆς στήλης καὶ 2 γράμματα ἀπὸ τὸ τέλος τῶν ἰδίων στίχων τῆς δεξιᾶς στήλης τοῦ verso.

Ἐπειδὴ οἱ ὤες εἶναι ψαλιδισμένες δὲν εἶναι δυνατὸ νὰ ὑπολογισθοῦν οἱ ἀρχικὲς διαστάσεις τοῦ φύλλου. Οἱ τωρινὲς διαστάσεις του εἶναι (χωρὶς νὰ ληφθοῦν ὑπ' ὄψη τὰ ψαλιδίσματα τῶν γωνιῶν): πλάτος 18-18,6 ἐκ. καὶ ὕψος 21,3-21,6 ἐκ. Οἱ διαστάσεις τῆς γραμμένης ἐπιφανείας μποροῦν νὰ προσδιορισθοῦν μὲ ἀκρίβεια, κι αὐτὸ γιὰτὶ διακρίνονται εὐκρινέστατα τόσο οἱ ὀριζόντιες χαρακώσεις τῶν στίχων ὅσο καὶ οἱ κάθετες χαρακώσεις ποὺ περιλαμβάνουν τὶς στήλες. Οἱ χαρακώσεις αὐτὲς συνεχίζονται σὲ ὅλο τὸ πλάτος καὶ σὲ ὅλο τὸ ὕψος τοῦ φύλλου. Ἀπὸ τὶς τέσσερις κάθετες χαρακώσεις σώζονται οἱ τρεῖς: αὐτὲς ποὺ περιλαμβάνουν τὴν ἀριστερὴ στήλη καὶ ἡ ἀριστερὴ κάθετος τῆς δεξιᾶς στήλης τοῦ recto καὶ, ἀντίστοιχα, αὐτὲς ποὺ περιλαμβάνουν τὴ δεξιὰ στήλη καὶ ἡ δεξιὰ κάθετος τῆς ἀριστερῆς στήλης τοῦ verso. Τὰ χαρακωμένα πλαίσια τῶν στηλῶν ἔχουν πλάτος 9 ἐκ. καὶ περιελάμβαναν ἀρχικὰ 19 στίχους, μὲ 9-14 γράμματα κατὰ στίχο. Οἱ διάστιχες ἀποστάσεις ποικίλλουν ἀπὸ 1,15 ὠς 1,3 ἐκ. Τὰ 17 διάστιχα ποὺ σώζονται ὀλόκληρα, μέσα σὲ 18 χαρακώσεις, ἔχουν ὕψος 20,4 ἐκ., δηλ. ὁ μέσος ὅρος ὕψους εἶναι 1,2 ἐκ. κατὰ διάστιχο. Ἄν προστεθοῦν καὶ τὰ διάστιχα τῶν δυὸ πρώτων στίχων κάθε στήλης, ἔχομε σὲ κάθε σελίδα δυὸ στήλες μέσα σὲ χαρακωμένα πλαίσια διαστάσεων 22,8 × 9 ἐκ. Ἡ γραφὴ σπάνια ξεπερνᾷ τὰ πλαίσια τῆς στήλης, κυρίως στὰ τέλη τῶν στίχων. Ἡ ἀπόσταση ἀναμεσα στὶς δυὸ στήλες εἶναι 2,2 ἐκ. Στὸ χῶρον αὐτὸ ἔχει ζωγραφηθῇ, στὴν ἀρχὴ τῆς δευτέρας εὐαγγελικῆς περικοπῆς, στὸ recto, ἓνα καλλιγραφικὸ ἐπιτίτλο Γ, ὕψους τριῶν περίπου διαστιχῶν, πολύχρωμο. Διακρίνεται τὸ ἐρυθρὸ χρῶμα καὶ ἀμυδρότερα τὸ κυανὸ καὶ τὸ χρυσοῦ. Ἐρυθρὸ χρῶμα ἔχει ἐπίσης χρησιμοποιηθῇ στὸν τίτλο τῆς δευτέρας περικοπῆς (EK T(OY) KAT(A) ΛΟΥ-(KAN) καὶ στὰ ἐκφωνητικὰ σημεῖα (σημαδόφωνα), ποὺ διακρίνονται εὐκρι-

Τό verso τοῦ περιγραμνοῦ φύλλου

νῶς μόνο στὸ recto τοῦ φύλλου. Τὸ χρῶμα τῆς μελάνης εἶναι βαθυκάστανο.

Τὸ φύλλο περιλαμβάνει τὸ τέλος μιας περικοπῆς ἀπὸ τὸ κατὰ Λουκᾶν, ποὺ καταλαμβάνει τὴν ἀριστερὴ στήλη καὶ τοὺς ἑνδεκα πρώτους στίχους τῆς δεξιᾶς στήλης τοῦ recto, καὶ τὴν ἀρχὴ τῆς ἐπομένης, ποὺ καταλαμβάνει τοὺς ὑπόλοιπους 7 στίχους τῆς δεξιᾶς στήλης τοῦ recto καὶ ὀλόκληρες τὶς δυὸ στήλες τοῦ verso. Γὰ ἀντίστοιχα τμήματα τοῦ κειμένου εἶναι: τῆς πρώτης περικοπῆς Γ, 32 (ὁ πρῶτος στίχος τῆς ἀριστερῆς στήλης τοῦ recto, ποὺ ἔχει ἀποκοπῆ, θὰ περιελάμβανε ἀσφαλῶς τὶς λέξεις: ΝΑΘΑΝ ΤΟΥ ΙΟΥΔΑ) — Δ, 2 (ΤΗΝ ΕΡΗΜΟΝ), καὶ τῆς δευτέρας Δ, 1 (ΤΩ ΚΑΙΡΩ ΕΚΕΙΝ[Ω] ΥΠΕΣΤΡΕΨΕΝ Ο Ι[Η]ΣΟΥΣ [Α]ΠΟ ΤΟΥ ΙΟΥΔΑΝΟΥ) — Δ, 7 (ΕΝΩΠΙΟΝ ΜΟΥ). Ἐκτός ἀπὸ τὸν πρῶτο στίχο τῆς ἀριστερῆς στήλης τοῦ recto, οἱ πρῶτοι στίχοι τῶν ἄλλων στηλῶν, πού, ὅπως εἶπαμε, ἔχουν ἀποκοπῆ, περιελάμβαναν στὴ δεξιᾶ στήλη τοῦ recto τὶς λέξεις ΜΑΘΟΥΣΑΛΑ ΤΟΥ (Γ, 37), στὴν ἀριστερὴ τοῦ verso ΥΠΟ ΤΟΥ ΔΙΑΒΟΛΟΥ (Δ, 2) καὶ στὴ δεξιᾶ τοῦ verso (σ τ ὀ) ΜΑΤΟΣ Θ(ΕΟ)Υ ΚΑΙ (Δ, 4). Οἱ δυὸ παραπάνω περικοπὲς διαβάζονται σήμερα, ἀντιστοίχως, τὴν πρώτη Τρίτη καὶ τὴν πρώτη Τετάρτη μετὰ τὴν ἑορτὴ τῆς Ὑψώσεως τοῦ Τιμίου Σταυροῦ (14 Σεπτεμβρίου). Ὁρισμένες χαρακτηριστικὲς γραφές, ὅπως λ.χ. ΣΑΛΜΩΝ (Γ, 32) καὶ ΤΟΥ ΑΜΙΝΑΔΑΒ ΤΟΥ ΑΡΑΜ ΤΟΥ ΙΩΡΑΜ (Γ, 33), δείχνουν ὅτι τὸ κείμενο ἀνήκει στὴ μορφή τῆς Καινῆς Διαθήκης ποὺ εἶχε καθιερωθῆ ὡς ἐπίσημο κείμενο στὸ Βυζάντιο (Reichstext) καὶ ἐξακολουθεῖ ἀκόμη νὰ εἶναι ὁ textus receptus τῆς Ὁρθοδόξου Ἐκκλησίας¹.

Ἡ γραφὴ εἶναι ἡ λεγομένη λειτουργικὴ μεγαλογράμματος, πού, ὅπως εἶναι γνωστὸ, ἀποτελεῖ ἐπιβίωση τῆς βιβλικῆς μεγαλογραμμάτου, ἀπὸ συντηρητισμό, ἀλλὰ καὶ γιὰ λόγους πρακτικοὺς (ὡς περισσότερο εὐανάγνωστη), καὶ ἐμφανίζεται ὡς τὸν 12ον αἰ., σχεδὸν ἀποκλειστικὰ σὲ εὐαγγελιάρια². Ἡ γραφὴ αὐτὴ, ἐξαιτίας τοῦ τεχνητοῦ χαρακτήρα της, εἶναι πολὺ δύσκολο νὰ χρονολογηθῆ³. Στὸ περγαμνὸ φύλλο ποὺ ἐξετάζουμε ἡ γραφὴ εἶναι κομψὴ καὶ ἀνετη, χωρὶς ἐπιτηδεύσεις. Τὰ γράμματα εἶναι ὄρθια, ἀνισοπαχῆ καὶ (ἐκτός ἀπὸ τὸ Ι καὶ τὰ ὠοειδῆ Ε, Ο, καὶ C) περίπου ἰσομεγέθη, μὲ μιὰ τάση πυκνώσεως καὶ σμικρύνσεως στὰ τέλη τῶν στίχων. Χαρακτηριστικὸ εἶναι τὸ Ω, μὲ διακεκομμένη τὴ μεσαία κάθετη γραμμὴ. Οἱ τόνοι σημειώνονται κανονικά, ὅπως καὶ ἡ ἄνω καὶ ἡ τελεία στιγμῆ. Συντμήσεις ἀπαντοῦν μόνο στὸ nomina sacra.

1. Novum Testamentum Graece, cum apparatu critico curavit Eberhard Nestle, novis curis elaboraverunt Erwin Nestle et Kurt Aland. Editio vigesima quinta, Στουτγάρδη 1963, σ. 150.

2. Βλ. R. Devreesse, Introduction a l'etude des manuscrits grecs, Παρίσι 1954, σσ. 28-30. — G. Cavallo, Ricerche sulla maiuscola biblica, Φλωρεντία 1967, σσ. 123-124.

3. R. Devreesse, ὁ.π., σ. 29.

Ἡ γραφή γενικὰ παρουσιάζει ὠρισμένες ἔκτυπες ὁμοιότητες με τὴ γραφὴ εὐαγγελιαρίων τοῦ 10ου αἰ., σὲ μεγαλογράμματο ρυθμό¹. Οἱ ὁμοιότητες αὐτές, καθὼς καὶ μερικὰ συντηρητικὰ στοιχεῖα τῆς γραφῆς, ὅπως λ.χ. ἡ σποραδικὴ διατήρηση γωνιώσεων (ἰδιαιτέρα στὸ Β, ἀλλὰ καὶ στὸ Φ) καὶ ἡ στρογγυλότητα τοῦ Θ, μὲ κάνουν νὰ πιστεύω ὅτι μπορούμε μὲ ἀρκετὴ βεβαιότητα νὰ χρονολογήσουμε τὸ δικό μας περγαμηνὸ φύλλο μέσα στὸ 10ον αἰώνα.

Θὰ ἤθελα, τέλος, νὰ ἐπισημάνω μιὰ κωδικολογικὴ ἰδιομορφία ποὺ παρουσιάζει τὸ φύλλο μας. Ἐκτὸς ἀπὸ τὶς χαρακώσεις τῶν διαστίχων, γιὰ τὶς ὁποῖες ἔγινε λόγος παραπάνω, στὴν ἀρκετὰ πλατεῖα κάτω ὦα διακρίνονται εὐκρινέστατα δυὸ ἀκόμη ὀριζόντιες χαρακώσεις, ποὺ ἀπέχουν 3,1 ἐκ. ἀπὸ τὸν τελευταῖο στίχο τοῦ κειμένου. Νομίζω ὅτι γιὰ τὸ ἀσυνήθιστο αὐτὸ φαινόμενο μόνον δυὸ ἐξηγήσεις χωροῦν. Ἡ πρώτη εἶναι ὅτι οἱ χαρακώσεις αὐτὲς ἔγιναν στὴν κάτω ὦα (ἀλλὰ ἴσως καὶ στὴν ἄνω, ἀφοῦ στὴ δεξιὰ ἔτσι κι ἀλλιῶς προεκτείνονταν οἱ ὀριζόντιες χαρακώσεις τοῦ κειμένου) πάνω στὸ κομμένο ἤδη φύλλο τῆς περγαμηνῆς, γιὰ νὰ γραφοῦν πάνω σ' αὐτὲς παρασελίδια σχόλια. Μιὰ ποὺ τέτοια σχόλια εἶναι ἐκτὸς τόπου σὲ χειρόγραφο ποὺ περιέχει ἀναγνώσεις ἀπὸ τὸ εὐαγγέλιο, μπορεῖ νὰ ὑποτεθῆ ὅτι τὸ φύλλο αὐτὸ τῆς περγαμηνῆς εἶχε ἀρχικὰ χαρακωθῆ γιὰ νὰ περιλάβῃ ὄχι εὐαγγελικὲς περικοπές, ἀλλὰ κάποιον ἄλλο κείμενο. Ἡ ἐκδοχὴ αὐτὴ δὲν φαίνεται πολὺ πιθανή, γιατί, ἀπ' ὅσο ξέρω, τὰ παρασελίδια σχόλια γράφονταν σὲ πυκνὲς γραμμές, χωρὶς χαρακώσεις, καὶ μάλιστα χωρὶς χαρακώσεις ποὺ ἀφήνουν διάστιχα ἴσου υψους μὲ τὰ διάστιχα τοῦ κεντρικοῦ κειμένου. Γιὰ τὸ λόγο αὐτὸ θεωρῶ πιθανότερη τὴ δευτέρη ἐκδοχὴ: ὅτι οἱ χαρακώσεις αὐτὲς ἀνήκαν σὲ ἄλλο φύλλο, σ' αὐτὸ ποὺ ἀρχίζε ἀπὸ τὴν κάτω ὦα καὶ κάτω. Φαίνεται ὅτι κατὰ τὴν κοπὴ τοῦ φύλλου τὸ περιθώριο ποὺ εἶχε ἀφεθῆ θεωρήθηκε μικρὸ καὶ διευρύνθηκε εἰς βάρους τοῦ ἤδη χαρακωμένου συνεχοῦς φύλλου. Τὸ συμπέρασμα ποὺ βγαίνει εἶναι ὅτι ἡ χαρακωσις, ποὺ φυσικὸ εἶναι νὰ πιστεύουμε ὅτι γινόταν μετὰ τὴν κοπή², ὠρισμένες φορὲς γίνονταν πάνω στὴν ἐπεξεργασμένη περγαμηνὴ καὶ πρὶν ἀπὸ τὴν κοπὴ τῶν φύλλων.

1. Πρβλ. π.χ. Λαύρας 86α καὶ Κουτλουμουσίου 71 (Α. Σιγᾶλα, Ἱστορία τῆς ἐλληνικῆς γραφῆς, Θεσσαλονίκη 1934, σσ. 167, 168, εικ. 103, 104), Καρακάλλου 11 (Σ. Λάμπρου, Μικτὰι σελίδες, ἐν Ἀθήναις 1905, σ. 481), Harley 5598 (995) (E. M. Thompson, An Introduction to Greek and Latin Palaeography, Ὁξφόρδη 1912, σ. 216, πίν. 51), Zouche (980) (E. M. Thompson, A Handbook of Greek and Latin Palaeography, ἀνατ. Σικάγο 1966, σ. 157), Par. Gr. 48 (9ου-10ου αἰ.) καὶ Δημ. Βιβλ. Leningrad (G. Cavallo, ὁ.π., σσ. 122, 124, πίν. 114, 115) κ.ἄ. Τὰ ἐκφωνητικὰ σημεῖα δὲν ἀποτελοῦν χρονολογικὸ τεκμήριο, μιὰ ποὺ ἦταν σὲ γενικὴ χρῆση ἤδη ἀπὸ τὸν 8ο αἰ. (E. Wellesz, A History of Byzantine Music and Hymnography, Ὁξφόρδη 1961², σσ. 246-247).

2. E. M. Thompson, An Introduction, ὁ.π., σ. 55: Each sheet should be ruled separately; but two or more sheets were not infrequently laid and ruled together, the lines being so deeply drawn on the upper sheet that the lower sheets also received the impressions.